

Urfa, İstanbul 1988; Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001; Ahmet Mümtaz Maden, *Olivier'ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)* (yüksek lisans tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 19-24; Metin Tuncel, "Urfa'nın Tarihi Coğrafyasının Son Halkası: Cumhuriyet Dönemi", *Uygurluklar Kapsısı Urfa*, İstanbul 2002, s. 81-90; Fuat Rastgeldi, "Bahçelievler", *Güneydoğu*, sy. 5572, Şanlıurfa 1997, s. 1-3; a.mlf., "Çarpık Kentleşme", a.e., sy. 5664 (1998), s. 1-3; a.mlf., "Katledilen Şehir", a.e., sy. 5668 (1998), s. 1-3.

METİN TUNCCEL

□ **MİMARİ. Dinî Mimari. Camiler-Mescidler.** XVI. yüzyıl vakıf tahrirlerinde Urfa (Ruha) sancağında otuz dört cami ve mescidin bulunduğu kayıtlıdır. XVII. yüzyıl ortalarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi yirmi iki cami ve altmış yedi kadar mescidden söz etmektedir. Günümüzde mevcut olmayan, ancak vakfiyelerde isimleri geçen camiler şunlardır: Siverekli Ali Camii, Hacı Korkmaz Camii, Çine Camii, Tarihli Mescidi, Şah Hüseyin Camii, Mahkeme Mescidi, Hacı Mihman Camii, Meşarkîye Camii, Hacı Sâdika Mescidi, Kubbe Mescidi, Gelen Mescidi, Mûsâ Efendi Camii, Kutbiye Camii, Sâkıbiye Camii. 1876 tarihli *Halep Vilâyeti Salnâmesi*'nde Urfa merkez kazasında yirmi dört cami ile iki mescidin bulunduğu belirtilmektedir. Şehirde 1887'de otuz bir cami ile otuz bir mescid, 1893'te yetmiş yedi cami ve mescid, 1894'te elli sekiz cami mevcuttur. Son yirmi yıl içerisinde Şanlıurfa'da Sultan Bey, Kardeşler (İhlâsiye), Kamberiye, Damad Süleyman Paşa, Abdülvâhid Hoca ve Kutbeddin camileri yıktırılarak yerlerine betonarme camiler inşa edilmiştir. Şanlıurfa il merkezinde halen mevcut otuz dokuz tarihî cami ve mescid şunlardır: Arabî Camii, Âsım Paşa Mescidi, Behramlar, Cırcıs Peygamber, Çâkerî, Dabakhane, Eski Ömeriye, Fırfırlı, Hacı Lutfullah camileri, Hacı Yâdigâr Camii (Kuttik Camii), Halîlürrahman, Hasan Padişah, Hayrullah, Hekim Dede, Hizanoğlu, Hüseyin Paşa camileri, Hüseyiniye Mescidi, İmam Sekkâkî, Kadioğlu, Kara Mûsâ camileri, Kıbrıs Mescidi, Kutbeddin, Mevlid-i Halîlürrahman (Dergâh), Mevlevihâne camileri, Miskinler Mescidi, Müderris Camii, Narıncı Camii, Nimetullah Camii (Ağcamii), Nur Ali Mescidi, Pazar, Rıdvâniye, Selâhaddîn-i Eyyûbî camileri, Siverekli Mescidi, Şehbenderiye Camii, Toktemir Mescidi, Tuzeken Camii, Ulucami, Yeni Ömeriye Camii, Yûsuf Paşa Camii. Bunlardan Ulucami ve Pazar Camii Zengîler dönemine (XII. yüzyıl), Halîlürrahman Camii Eyyûbîler devrine (608/1211-12), Ha-

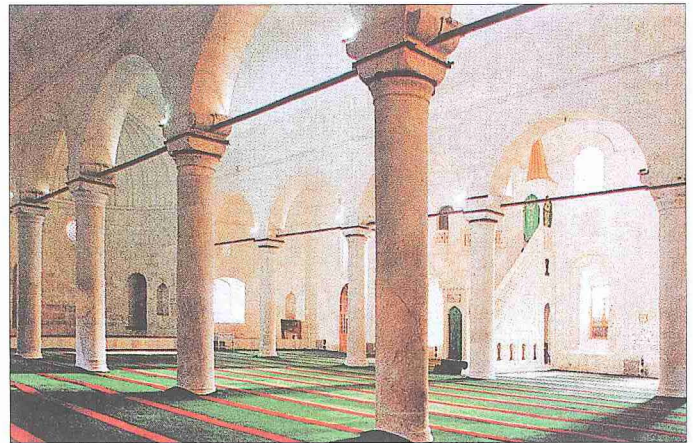
san Padişah Camii Akkoyunlular zamanına (XV. yüzyıl), bunların dışında kalan otuz iki cami Osmanlı dönemine aittir. Camilerin en erken tarihileri Eski Ömeriye (701/1301), Hasan Padişah (902/1496), Hacı Yâdigâr (920/1514), Mevlid-i Halîlürrahman (929/1523), Çâkerî (930/1524) ve Nimetullah (XVI. yüzyıl başları) camileri olup Selâhaddîn-i Eyyûbî, Cırcıs Peygamber ve Fırfırlı camileri Osmanlı döneminde kiliseden çevrilmiştir. Camiler çok ayaklı, orta kubbenin yanlara doğru genişlediği, eş değerde çok kubbeli, mihrap önü kubbeli, tek kubbeli kübik, kare mekânlı tonozlu, mihraba paralel tek sahnalı tonozlu, mihraba dikey çift sahnalı tonozlu, mihraba dikey çift sahnalı tonozlu ve bazilikadan çevrilen camiler olmak üzere başlıca on plan şemasına sahiptir. Ulucami'nin on üç gözlü son cemaat yeri, Anadolu camilerindeki son cemaat yerinin ilk örneği olması bakımından önem taşımaktadır. Dabakhane Camii'nin (970/1562) mükebbiresi, Arabî Camii'nin (1156/1743) yağışlı havalarda kullanılan, üzeri kapalı ve çevresi sütunlu şerefesi ve bunun üzerindeki açık havalarda kullanılan, üstü açık ikinci şerefede Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Tekkeler-Zâviyeler. XVI. yüzyıl vakıf tahrirlerine göre Urfa sancağında Ayn-ı Halîlürrahman, Mevlid-i Halîlürrahman, Şeyh Mesud Dede-i Horasânî ve Mencek Zâviyesi adlarında dört zâviye bulunmaktadır. Şanlıurfa'da günümüzde Zengî-Eyyûbî döneminden Şeyh Mesud Zâviyesi, Osmanlı döneminden Afgan, Hindistanî, Sâdık Kalfa ve Şeyh Saffet tekkeleri mevcuttur. Şeyh Mesud Zâviyesi 579 (1183) tarihli olup dört eyvanlı plandadır. Şeyh Saffet Tekkesi'nin tarikat mensuplarının misafir edildiği avlulu bölümü geleneksel Şanlıurfa evleri planındadır. Bunun güneyine bitişik durum-

daki, şeyhle sohbet edilen ve zikir yapılan mekân tek kubbelidir.

Medreseler. Memlükler'in Şam meliki Emîr Mencek'in 775 (1374) tarihli vakfiyesinde Mencek Zâviyesi'nin bünyesinde mescid, imaret ve medresenin olduğu kayıtlıdır. Aynı vakfiyede ayrıca Temürboğa Medresesi'nin adı geçmektedir. Evliya Çelebi Urfa'daki Kızıl (Ulu) Cami, Sultan Hasan ve Firuz Bey medreselerinden bahsetmektedir. Bunlardan Kızıl Cami Medresesi ve Sultan Hasan (Hasan Padişah) Medresesi yıkılmıştır. Başka hiçbir kaynaktan adına rastlanmayan Firuz Bey Medresesi'nin yeri tesbit edilememiştir. 1867 tarihli *Halep Vilâyeti Salnâmesi*'nde Urfa merkezinde bir, 1883'te on dört ve 1887'de on sekiz medresenin mevcudiyeti, bu medreselerde 500 öğrencinin okuduğu kayıtlıdır. 1321 (1903) tarihli *Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye Salnâmesi*'nde altı medresenin adı zikredilmektedir. Urfa'da Eyyûbîler dönemine ait 587 (1191) tarihli Selâhaddîn-i Eyyûbî Medresesi'nin kitabesi ve bir duvarı günümüze ulaşmıştır. Osmanlı devrine ait Abbas Ağa Medresesi (1107/1695-96) ortadaki kubbeli dershanenin iki yanında sıralanmış tonozlu odalardan oluşmuştur. 1149 (1736-37) tarihli Rıdvâniye Medresesi bir avluyu çevreleyen, önleri revaklı tonozlu odalardan ve kubbeli ders-hane-mescidden oluşan açık avlulu klasik Osmanlı medreseleri planındadır. Nakibzâde Medresesi (1196/1782) ortadaki büyük eyvanın doğusunda tonozlu bir oda, batısında biri kubbeli, diğeri tonozlu iç içe iki odalı bir plana sahiptir. Balıklıgöl'ün batısında bulunan Halîlürrahman Medresesi merdivenlerle çıkılan "L" şeklinde planı ve önleri revaklı tonozlu odalarıyla farklı bir plan gösterir (bk. HALÎLÜRRAHMAN KÜLLİYESİ). Geleneksel Şanlıurfa evleri planındaki İbrâhimiye Medresesi (1136/1723) iki

Selâhaddîn-i
Eyyûbî
Camii'nin
içinden
bir görünüş

katlı şeması ile diğer medreselerden ayrıdır. Süleyman Ağa (Yûsuf Paşa) Medresesi ile (XVIII. yüzyıl ilk yarısı) Şehbenderiye Medresesi (1328/1910) bağlı oldukları camilerin müştemilâtı olan odalardan ibarettir. Bunların dışında şehirde Rahîmiye, Sâkıbiye, Rızâiye, Süleymâniye, Burhâniye, Hâmisiye, Rahmâniye, Şâbâniye, İhlâsiye, Kutbeddin ve Abdurrahman Efendi medreselelerinin varlığı kaynaklarda belirtilmektedir.

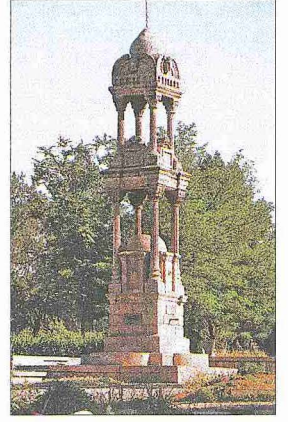
Hamamlar ve Çimecekler. Evliya Çelebi Paşa, Samsat Kapısı ve Hacı Bey hamamları, Cincıklı Hamam, Arasa, Muharrem, Keçeci ve Meydan hamamları olmak üzere sekiz hamamın adını vermektedir. İbn Maktûl, Mencek, Karaburç, Danakovan, Halîfürrahman hamamları, Kuloğlu'nun hamamı ve Ayaklı Hamam'ın çeşitli vakfiyelerde adları geçer. Şehirde Osmanlı döneminden kalma, halen çalışır durumda Velî Bey, Sultan, Vezir, Cincıklı, Eski Arasa, Serçe ve Şâban hamamları bulunmaktadır. Bunlardan Sultan ile Vezir hamamları plan bakımından tam bir benzerlik gösterir. Cincıklı ile Velî Bey hamamları ılıklik kısımlarının üç bölümlü oluşuyla, Serçe Hamamı beş eyvanlı sıcaklık bölümüyle, Şâban ve Eski Arasa hamamları ılıklik kısımlarının yanlara alınmış olmasıyla farklı plan göstermelerine rağmen genel şema bakımından ortak özelliklere sahiptir. Ayrıca Sultan Hamamı'na bitişik olarak Keçeci Hamamı bulunmaktadır. Şanlıurfa'da yoksul kişilerin ücretsiz yıkanması için camilere bağlı, "çimecek" denilen su yapılarına da yer verilmiştir. Bunlardan sadece tek kubbeli ve kare mekânlı planı ile Ulucami Çimeceği günümüze ulaşmıştır.

Çeşmeler, Sebiller ve Maksem. Şehirde Osmanlı döneminden kalma Emencekzâde, Firuz Bey, Hekim Dede, Şeyh Saffet, Yıldız Meydanı, Haydar Ağa, Hüseyin Ferîdüddin, Hâfız Süleyman Bozan Efendi, Şehbenderiye, Sütçü Abdurrahman Efendi, Yıkık Sokak ve Hüseyiniye Çarşısı (iki adet) adlarında on üç sokak çeşmesiyle Firuz Bey ve Şeyh Ebûbekir sebilleri bulunmaktadır. Kadioğlu Camii'ndeki su maksemi, Jüstinyen Su Kemerî vasıtasıyla şehre gelen suyun toplandığı ve buradan taksim edildiği tek örnektir.

Köprüler. Şehrin içerisinde geçen Karakoyun deresi üzerinde Beykapısı'ndan başlayarak yukarıya doğru sırasıyla Demirkapı (Osmanlı dönemi), Beykapısı (Kısa) (Bizans dönemi), Hacı Kâmil (Osmanlı dönemi), Samsat (Bizans dönemi) köprüleri, Jüstinyen Su Kemerî (Bizans dönemi), Ali Sâib Bey Köprüsü (Osmanlı dönemi) ve Hızmalı Köprü (Karakoyunlu dönemi) bulunmaktadır. Bunlardan Demirkapı ve Beykapısı köprüleri Karakoyun Deresi Islah Projesi çerçevesinde 1990'lı yıllarda yıkılmıştır.

Şehir Surları ve İç Kale. Milâttan sonra V. yüzyıl başlarına ait kaynaklarda geçen ve Arap akınlarına karşı IX. yüzyıl başlarında şehir halkı tarafından tahkim edildiği bilinen Urfa surlarının ilk inşaa tarihi belli değildir. Önemli bir kısmı yıkılmış olan surların Harran Kapısı, Beykapısı'na ait Mahmutoğlu Kulesi ile yer yer duvar ve burç kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Haran Kapısı'nın şehre bakan kuzey cephesindeki Eyyûbî neshiyle yazılmış şerit kitâbede Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kardeşi Ebûbekir Gâzî b. Eyyûb'un adı geçmektedir. İç

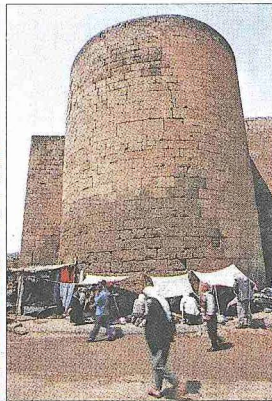
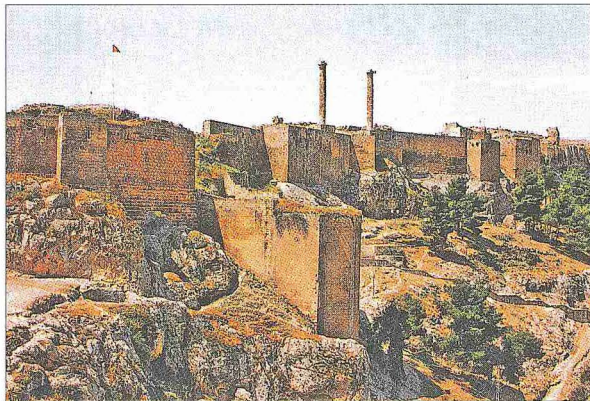
1917 yılında
Urfa mutasarrıfı
Nûzhet Bey'in
yaptırdığı
Mustafa
Kemal Paşa
Çeşmesi

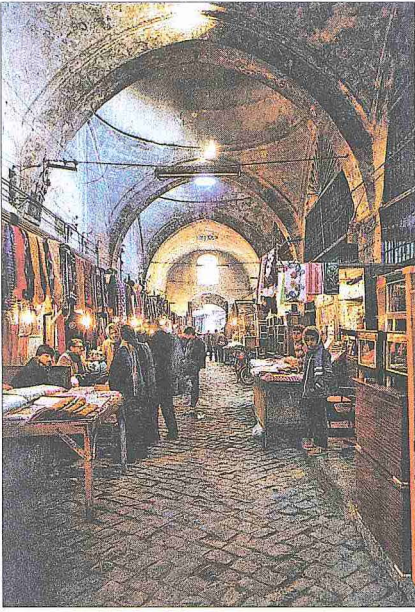

kalenin IX. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Bizanslılar, Haçlı Kontluğu, Selçuklular, Eyyûbîler, Memlûkler, Akkoyunlular ve Osmanlılar döneminde çeşitli onarımlar geçiren kalenin kuzey, doğu ve güney cephelerinde bu onarımlara dair kitâbeler vardır.

Hanlar ve Çarşılar. Çifte Han, Aslanlı Hanı, Boyahâne Hanı, Ali Bargut'un hanı, Zincirli Han (Küsto'nun hanı), Cesur ve Hacı Ali Ağa hanları otuz yıl öncesine kadar ayakta olan, bugün yıkılmış hanlardır. Ayrıca Bîcan Ağa'nın XIX. yüzyıl sonlarında Hâşimiye Meydanı yakınına yaptırdığı ikinci han (Emniyet Oteli) 1980'li yıllarda yıktırılarak yerine Kuyumcular Çarşısı inşa edilmiştir. Mimari özellik göstermeyen bazı küçük hanlar dışında halen Şanlıurfa merkezinde Osmanlı dönemine ait Millet, Gümrük, Hacı Kâmil, Barutçu, Mencek, Şâban, Kumluhayat, Fesadı, Samsat Kapısı, Bîcan Ağa ve Topçu hanları olmak üzere on bir adet büyük han mevcuttur. Bunlardan Gümrük, Hacı Kâmil, Mencek, Barutçu ve Fesadı hanları avlulu iki katlı, diğerleri avlulu tek katlıdır. Urfa'nın 1517'de Osmanlı hâkimiyetine girmesinden hemen sonra inşa edildiği tahmin edilen iki avlulu Millet Hanı 17.500 m²'lik alanı ile Şanlıurfa hanları içerisinde en büyük olanıdır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 974 (1566) yılında Behram Paşa tarafından iki katlı olarak yaptırılan Gümrük Hanı, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde Yetmiş Hanı, bazı kaynaklarda ise iki renkli taşlarından dolayı Alaca Han adıyla geçmektedir. Şanlıurfa'nın Osmanlı döneminden kalma iş hanları ve çarşılarından oluşan eski ticaret merkezi Gümrük Hanı civarında yoğunluk göstermektedir. Kazzâz pazarı (Bedesten), Sipahi, Koltukçu, Pamukçu, Oturakçı, Kınacı, Bıçakçı, Kazancı, Necâr, İsoççu, Demirci, Çulcu, Çadircı, Sarraç, Aktar, Tenekeci, Kürkçü, Eskici, Keçeci, Kokacı (Kovacı) ve Kasap pazarları; Bo-

Şanlıurfa Kalesi ile kalenin Mahmutoğlu Kulesi denilen burcu

Şanlıurfa Bedesten'i'nin (Kazzâz pazarı) içinden bir görünüşü

yahâne, Kavafhâne ve Hanönü çarşıları, Hüseyiye çarşıları, Gümrük Hanı civarında yer alan ve günümüzde tarihî özelliklerini koruyan önemli alışveriş yerleridir. Bunlardan Kazzâz, Sipahi, Pamukçu, Kınacı ve Kasap pazarları ile Boyahâne Çarşısı ve iki adet Hüseyiye Çarşısı kapalı çarşıdır.

Saraylar ve Konaklar. Evliya Çelebi, Urfa saraylarının bağlı, bahçeli, akarsulu, hamamlı büyük saraylar olduğunu söyleyerek bunlardan Tayyar Mehmed Paşa Sarayı ile oğlunun adıyla anılan Ahmed Paşa Sarayı, ayrıca Paşa, Molla, Gezer Paşa, Celâli Kadı, Sardoğlu Mustafa Paşa ve Ali Paşa saraylarının adını vermektedir. Rakka Valisi Yûsuf Paşa, 1122 (1710) tarihli vakfiyesinde Yûsuf Paşa Camii'nin kuzeyinde Valiler Sarayı ismiyle bir saray yaptırdığını kaydetmektedir. Sarayın bugünkü Sarayönü semtine adını veren ve günümüzden elli altmış yıl öncesine kadar ayakta olan Eski Saray olduğu tahmin edilmektedir. Ömer Paşa vakfına ait 1194 (1780) tarihli vakfiyeden Bişar Paşa Konağı adında bir konağın Şanlıurfa'da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kesme taştan inşa edilen Kürkcüzâde Mahmud Nedim Efendi, Osman Efendi ve Ömer Edip Efendi konakları, Şair Sâkib Efendi, Hacıkâmilzâde Yûsuf Ziyâ Efendi, Hacıkâmilzâde Küçük Hacı Mustafa Efendi konakları, Sâkıblar'dan Halil Bey'in Aynalı Köşkü bu grubun Şanlıurfa'daki son dönem Osmanlı örnek-

leridir. Ayrıca 1983'te yıktırılarak yerine Cebeci İşhanı yaptırılan Vali Konağı kesme taşın modern mimariye uygulandığını temsil eden ilk örneklerden olması bakımından önem taşımaktaydı. Bu yapılardan Millet Hastahanesi Yokuşu'ndaki Kürkcüzâde Mahmud Nedim Efendi, Köprübaşı'nda Hacıkâmil Köprüsü üzerindeki Hacıkâmilzâde Yûsuf Ziyâ Efendi, Vali Fuadbey caddesi üzerindeki Hacıkâmilzâde Küçük Hacı Mustafa Efendi (Vilâyet Konukevi) konakları ve Sâkib'in köşkü günümüze ulaşabilmiş, diğerleri yıktırılmıştır.

Evler. Osmanlı dönemi mimari dokusunun önemli bir kısmını meydana getiren evlerde ve evlerin oluşturduğu sokaklarda kullanılan malzemenin, uygulanan plan tiplerinin seçiminde iklimin büyük etkisi görülmektedir. Kalker taşından yapılmış kalın duvarlar ve tonoz örtülü toprak damlarla yaz aylarının gölgede 45-47 dereceye kadar çıkan sıcaklığı büyük ölçüde hafifletilmiş, sokakların dar, duvarların yüksek tutulmasıyla günün her saatinde güneşten korunarak yürünebilecek gölgelik kesimler elde edilmiştir. Evlerin haremlik ve selâmlık olarak inşa edilmesi ve sokak tarafından penceresiz yüksek duvarlarla çevrilip gizlenmesi İslâm'daki aile hayatının mahremiyeti gereği ortaya çıkmıştır. Dışarıya kapalı olan evlerin birer sarayı andırır ölçüde büyük ve teşkilâtli yapılmasının sebebini birleşik aile düzeninde ve ailelerin kalabalık olmasında aramak gerekir. Evlerin biçimlenmesinde sosyal ihtiyaçların etkisini görmek mümkündür. Çatı yerine düz damın kullanılmış olması salça, biber, bulgur, pekmez gibi kışlık erzakın kurutulması ihtiyacından doğmuştur. Ayrıca sıcak yaz gecelerinde açık havada yatma ihtiyacı düz damların yapılmasını sağlayan sebepler arasında sayılabilir. Ge-

niş ve açık avluların (hayat) ortaya çıkmasında iklimin sıcak olmasının etkisi vardır. Ancak sünnet, düğün gibi gelenekler de avlunun biçimlenmesinde rol oynamıştır. Yılın yedi ay gibi büyük bir bölümünün sıcak geçtiği Şanlıurfa'da serin bir mekân olarak kullanılan yazlık ve kışlık eyvanlar Urfa evlerinin vazgeçilmez öğesidir. Bazı evlerde yazlık eyvanın arka duvarındaki nişe hava akımını sağlayan ve yazın serinlik veren, damla bağlantılı, baca şeklinde hava kanalı açılmış, bu kanal dam üzerinde mihrap biçimindeki rüzgâr taşıyla son bulmuştur. Kuzeye veya kuzeybatıya yönelendirilen bu taşlara çarpan rüzgârın hava kanalıdan eyvana inerek serinlik vermesi sağlanmıştır. Rüzgâr taşları aynı zamanda yaz aylarında gece namazları için mihrap vazifesi görmektedir. Beykapısı burçlarındaki Mahmudoğlu Mustafa Ağa haremliği ve Çâkerî Camii karşısındaki Koroğlu-zâde Haydar Ağa Evi eyvanlarında görüldüğü gibi nâdir de olsa bazı eyvanlara bölgedeki Artuklu geleneğini sürdüren selsebiller yapılmıştır. Şanlıurfa'daki mimari eserlerde evler dışında taş süslemeye pek önem verilmemesi dikkat çekmektedir. Ahşap süsleme ise Urfa evlerinde şaşırtıcı derecede bir zenginlik gösterir. Evlerdeki odaların kapıları, pencere kanatları, duvar kaplamaları, "göz göz" tabir edilen süslemeli ahşap raflardan oluşan nişler ağaç oyma sanatının inceliklerini ve motif zenginliklerini yansıtır.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 152-156; Gabriel, *Voyages*, tür.yer.; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, tür.yer.; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970-72, I-II; Hamza Gündoğdu, *Türk Mimarisinde Figürlü Plastik* (doktora tezi, 1979), İÜ Ed.Fak: Sanat Tarihi, s. 125-127; Mehmet Alper, *Urfa'nın Mekânsal Yapısı, Türk-İslam Mimarisindeki Yeri ve Önemi*

Şanlıurfa
geleneksel
taş konutlarından
biri olan
XIX. yüzyılın
ikinci yarısına ait
Akyüzler Evi

(doktora tezi, 1987), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü; Zahide Akkoyunlu, *Gelecekteki Urfa Eülerinin Mimari Özellikleri*, Ankara 1989; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I*, Ankara 1990, tür.yer.; A. Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya: 1780-1980*, Ankara 1990; a.mlf., *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara 1992; a.mlf., *Şanlıurfa Camileri*, Ankara 1993; a.mlf., *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih*, Ankara 1995; a.mlf., *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme* (doktora tezi, 1998), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Urfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış", *Uygartıklar Kapısı Urfa*, İstanbul 2002, s. 109-141; Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995; a.mlf., *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001; Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri* (doktora tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Rızvâniye Câmii ve Külliyesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Şanlıurfa 1997, s. 329-347; Selâhaddin E. Güler, "Urfa'nın Tarihteki Şehir Kapıları", *Şanlıurfa: Uygartığın Doğduğu Şehir* (haz. A. Cihat Kürkçüoğlu v.dğr.), Ankara 2002, s. 109-113; Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005, tür.yer.; Halit Çal, "Şanlıurfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", *Yeni Harran Çevresi*, sy. 4, Şanlıurfa 1993, s. 49-70; Ziya Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *MÜİFD*, sy. 5-6 (1993), s. 85-102.

A. CİHAT KÜRKÇÜOĞLU

ŞÂPÛR

(شاپور)

Üç Sâsânî hükümdarının adı.

Kelimenin aslı **şah-pûr** (hükümdarın oğlu) olup Arapça'ya **şâbûr** / **sâbûr** şeklinde geçmiştir. Sâsânî hükümdarlarından üçünün adıdır. Kaynaklarda bazan I. Şâpûr ile II. Şâpûr'un birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Sâsânîler'in kurucusu Erdeşîr'in oğlu I. Şâpûr (240-272) babasının sağlığında ortak hükümdar ilân edildi ve babasının ölümü üzerine müstakil hükümdar olarak tahta çıktı. Romalılar'la sürekli mücadelesinde olan I. Şâpûr 256 yılında Roma topraklarına saldırdı ve Barbalissus'ta (Bâlis) yapılan savaşta çok sayıda Roma askerini kılıktan geçirdi. Suriye bölgesini tahrip eden Şâpûr esirlerle birlikte Suriye'deki sanatçıları ve bilginlerden oluşan kalabalık bir grubu Hûzistan bölgesinde kurduğu Cündişâpûr şehrine yerleştirdi. 260 yılına doğru Edessa'yı (Urfa) kuşattı ve şehir yakınlarında yapılan savaşta Roma İmparatoru Valerianus'u ağır bir yenilgiye uğrattı ve esir aldı. Kapadokya bölgesini ele geçirdiyse de Romalılar'ın müttefiki olan Tedmür Kralı Odenatus (Uzeyna), Sâsânîler'i mağlûp etti. I. Şâpûr, Arap kaynaklarında "Sâbûr'ül-cünûd" (ordular sahibi Şâpûr) diye geçer (Taberî, II, 45). Ktesiphon'un

(Medâin) güneyinde Espânbur, Fars bölgesinde yönetim merkezi olarak inşa ettirdiği Bişâpûr (Ar. Sâbûr) ve Hûzistan bölgesinde Cündişâpûr (Ar. Cündîsâbûr) onun kurduğu şehirler arasındadır. Bişâpûr, 23 (644) veya 24 (645) yılında Osman b. Ebû'l-Âs tarafından fethedilmiş, ancak halkın bir süre sonra anlaşmayı bozup isyan etmesi üzerine öncü kuvvetin başında Osman b. Ebû'l-Âs olduğu halde Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından 26 (646-47) yılında tekrar ele geçirilmiştir. I. Şâpûr'un Espânbur'da yaptırdığı, I. Hüsrev tarafından genişletilen büyük sarayın Doğ'u'da Eyvân-ı Kistrâ veya Tâk-ı Kistrâ, Batı'da Ktesiphon Kemerî (Arc de Ctesiphon) adıyla bilinen 35 m. yüksekliğindeki bir tonozla örtülü tören salonu meşhurdur. I. Şâpûr Maniheizm'in kurucusu Manî'ye müsamaha göstermiş, Manî de *Şapuragan* adlı kitabını ona ithaf etmiştir. I. Şâpûr babası Erdeşîr'le birlikte birçok edebî eserde yer almıştır. Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si, Ahmedî'nin *İskender-nâme*'si ve Lâmiî Çelebi'nin *Vâmık u Az-râ'sı* bunlardandır (Ercan, s. 12). Kuzey Irak'taki Hatra (el-Hadr) şehrinin Sâsânîler'in eline geçişine dair Arap kaynaklarında yer alan rivayetler I. Şâpûr'la (bazı kaynaklarda Erdeşîr ya da II. Şâpûr) ilgilidir (Taberî, II, 47-50; *EP*² [İng.], III, 50-51). XVII. yüzyıl divan şairlerinden Ferdî (Arayıcızâde Hüseyin Efendi) *Şâpûrnâme* (*Hikâye-i Erdeşîr ü Şâpûr*) adıyla bilinen 1183 beyitlik bir mesnevi kaleme almıştır. Özlem Ercan bu eserin transkripsiyonlu yayımını gerçekleştirmiş ve eseri nesre çevirmiştir (bk. bibl.).

II. Şâpûr (309-379) babası II. Hürmüz'ün ölümünden (309) sonra dünyaya geldi ve henüz bebekken taç giydirildi. Gençlik çağına geldiğinde Roma İmparatorluğu ile yapılmış olan barışa rağmen kaybedilen

toprakları geri almak amacıyla mücadeleye başladı. Özellikle Mezopotamya bölgesi iki imparatorluk arasında kanlı savaşlara sahne oldu. II. Şâpûr, 337 yılında Bizans'a yönelik bir sefer düzenlediysen de doğudan gelen Hionitler'in saldırısı yüzünden o tarafa yönelmek zorunda kaldı. Daha sonra Bizans ordularını mağlûp ederek Diyarbekir'i aldı (359). Bölgedeki birçok şehri ele geçirdi, buralarda yaşayan halkı Hûzistan'a ve imparatorluğun çeşitli şehirlerine gönderdi. Bizans İmparatoru İulianos büyük bir orduyla Sâsânî topraklarına girip başşehir Medâin'e yürüdü, ancak çarpışmalarında aldığı yaralar neticesinde öldü (363). Yeni imparator İovianos, II. Şâpûr'la barış antlaşması imzaladı ve sonuçta II. Şâpûr kaybedilen toprakları Bizans'tan geri almayı başardı. Bizans'a ve Arap kabilelerine karşı Lahmîler'i yanına çeken II. Şâpûr, Araplar'dan Benî Abdülkays, Gassânîler ve Benî İyâd ile savaştı. Esir aldığı Araplar'ı omuzlarını mafsallarından ayırmak veya delmek suretiyle öldürdüğü için "Zü'l-ektâr" (omuzcu) lakabıyla anıldı. II. Şâpûr Bü-zürgşâpûr (Ukberâ), İran-Hurreşâpûr (Sûs) ve Nîşâbur (Nîsâbur) şehirlerini kurdu. Kafkasya'dan gelen saldırılara karşı meşhur Derbend surlarını inşa ve tahkim ettirdi. II. Şâpûr topraklarında yaşayan hristiyanların vergilerini arttırınca hristiyanlar buna tepki gösterdi, ancak bu tepki onlara yönelik zulüm ve baskıları arttırdı. Bu arada yahudi ve Maniheistler de çeşitli baskılara mâruz kaldı.

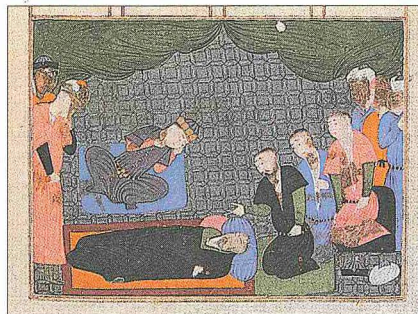
II. Şâpûr'un ölümüyle yerine kardeşi II. Erdeşîr geçti. Ancak dört yıl sonra tahttan indirildi ve III. Şâpûr (383-388) hükümdar ilân edildi. II. Şâpûr'un oğlu olan III. Şâpûr'un adil bir hükümdar olduğu kaydedilir. III. Şâpûr 388 yılında öldü. Arap kaynaklarında Sâbûr, Fars bölgesinde Tевvec nehrinin kollarından birinin adı olarak da zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 427, 561-564; Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), II, 44-51, 55-62; IV, 174, 177, 250, 251; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 167-168; Browne, *LHP*, I, 151-153; A. Christensen, *Iran sous les sassanides*, Kopenhag 1944, tür.yer.; A. Bausani, *Die Perser*, Stuttgart 1965; M. Back, *Die Sassanidischen Staatsinschriften*, Leiden 1978; İrfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington 1984, bk. İndeks; R. N. Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", *CHIr.*, III/1, s. 119, 125-127, 132-141; Özlem Ercan, *Hikâye-i Erdeşîr ü Şâpûr*, İstanbul 2008, s. 7, 10, 12; V. F. Büchner, "Şâpûr", *IA*, XI, 338-343; Ch. Pellat, "al-Hadr", *EP*² (İng.), III, 50-51; C. E. Bosworth, "Şâpûr", a.e., IX, 309.

ESKO NASKALI

I. Şâpûr'un ölümünün tasvir edildiği bir minyatür (Firdevsî, *Şâhnâme*, İÜ Ktp., FY, nr. 1406)